

УДК 341.322.5+ 343.35(477)+ 343.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.3.43>

ПРАВОВА ПРИРОДА КОМАНДНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Федорович Н.А.,
доктор філософії в галузі права,
асистент кафедри кримінального права і кримінології
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-9161-9700
e-mail: nataliia.fedorovych@lnu.edu.ua

Федорович Н.А. Правова природа командної відповідальності.

У статті досліджується нова для кримінального права України концепція командної відповідальності, яку було імплементовано у зв'язку із ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду і яка знайшла своє відображення у ст. 31-1 КК України. Положення вказаної статті встановлюють умови, за яких військовий командир, інша особа, яка фактично діє як військовий командир, та інший начальник несе кримінальну відповідальність за вчинення будь-якого зі злочинів, передбачених статтями 437-439, 442 і 442-1 КК України, що вчинені підлеглою особою. Акцентується на специфіці такого положення, оскільки командна відповідальність не вписується у традиційні для національного кримінального права інститути співучасті, причетності або опосередкованого виконання. Також здійснено порівняння такої статті з відповідними статтями у закордонному кримінальному законодавстві. Виявлено три способи імплементації командної відповідальності у кримінальний закон, які здебільшого і визначають правову природу такого явища. Констатовано, що вибраний спосіб імплементації розширює підстави для визнання осіб, які наділені певними повноваженнями, суб'єктами відповідних кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, попри те, що об'єктивної сторони складу такого кримінального правопорушення вказані особи не вчиняють. З урахуванням цього, пропонується статтю про кримінальну відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників розташувати у розділі IV Загальної частини КК України «Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт кримінального правопорушення)». Розглядається можливість диференціювати командну відповідальність шляхом формулювання складів кримінальних правопорушень за неповідомлення військовими командирами, іншими особами, які фактично діють як військові командири, та іншими начальниками компетентних органів про кримінальне правопорушення, вчинене підлеглим, та за випадки допущення військовим чи іншим начальником вчинення підлеглим кримінального правопорушення з необережності. Покарання за вчинення таких кримінальних правопорушень має бути більш м'яке, ніж за вчинення злочинів, передбачених статтями 437-439, 442 і 442-1 КК України. Однак необхідність такої диференціації має бути обумовлена практикою застосування норм про командну відповідальність.

Ключові слова: командна відповідальність, співучасть, причетність, опосередковане виконання, міжнародні кримінальні правопорушення, імплементація Римського статуту.

Fedorovych N.A. The legal nature of command responsibility.

The article examines the concept of command responsibility, new to the criminal law of Ukraine, which was introduced as a result of the ratification of the Rome Statute of the International Criminal Court and is reflected in Article 31-1 of the Criminal Code of Ukraine. This provision establishes the conditions under which a military commander, a person effectively acting as a military commander, or another superior bears criminal liability for the commission of any of the crimes stipulated in Articles 437–439, 442, and 442-1 of the Criminal Code of Ukraine, if such crimes are committed by a subordinate.

The article emphasizes the specific nature of this provision, as command responsibility does not fall within the traditional institutions of Ukrainian criminal law such as complicity, accessory liability, or

indirect perpetration. A comparative analysis of this provision with analogous norms in foreign criminal legislation is conducted. Three approaches to implementing command responsibility into criminal law are identified, which predominantly determine the legal nature of this phenomenon.

It has been established that the chosen method of implementation expands the grounds for recognizing persons endowed with certain powers as subjects of relevant criminal offenses against peace, security of mankind and international law, despite the fact that the specified persons do not commit the objective aspect of such a criminal offense. In light of this, it is proposed that the article regulating the criminal liability of military commanders, persons effectively acting as military commanders, and other superiors be relocated to Section IV of the General Part of the Criminal Code of Ukraine, titled «Criminally liable person (Criminal offender).»

The article also examines the possibility of differentiating command responsibility by formulating separate offenses for: failure by military commanders or other superiors to report a criminal offense committed by a subordinate, and cases in which a commander or other superior negligently allows a subordinate to commit a criminal offense. Punishment for such offenses should be less severe than for the commission of the crimes under Articles 437–439, 442, and 442-1 of the Criminal Code of Ukraine. However, the necessity for such differentiation should be based on enforcement practice in applying command responsibility norms.

Key words: command responsibility, complicity, involvement, indirect execution, international criminal offenses, implementation of the Rome Statute.

Постановка проблеми. Війна в Україні породжує зміни у кримінальне законодавство, оскільки на території України, на жаль, вчиняються серед іншого кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Відтак питання про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду, яке вже давніше обговорювалось, знайшло своє вирішення. Відповідно, це змусило законодавців внести зміни у чинні статті КК України і додати нові. Зокрема Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» від 09.10.2024 р. імплементовано концепцію командної відповідальності у розділ VI Загальної частини КК України, який доповнено ст. 31-1 «Кримінальна відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників» [1]. Наразі прикладів застосування цієї статті в Україні у відкритих джерелах немає. Відтак вважаємо, що правильне розуміння правової природи командної відповідальності, тобто сутності такого явища, його основного змісту, виявлення схожості та відмінності від інших юридичних понять, впливатиме на застосування вказаного вище положення та може допомогти у вирішенні суперечностей та усуненні прогалин імплементації такої концепції.

Метою дослідження є визначення правової природи кримінальної відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників у КК України з урахуванням закордонного досвіду імплементації концепції командної відповідальності та надання пропозицій щодо змін у кримінальний закон України.

Стан опрацювання проблематики. Питання «командної відповідальності» обговорювалося дослідниками міжнародного права, зокрема І.О. Колотухою [2], М.В. Митьком [3], О.В. Хлопчик [4], при аналізі норм Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 08.06.1977 (далі – ДП I до Женевських конвенцій 12.08.1949) [5] та Римського статуту Міжнародного кримінального суду (далі - Римського статуту) [6]. Вчені не акцентують увагу на правовій природі такого явища, однак проводять розрізнення між кримінальною відповідальністю військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників за бездіяльність відносно вчинених підлеглими відповідних міжнародних злочинів та віддання кримінально протиправних наказів. М.В. Митько зазначає, що «у теорії та у практиці кримінального права досить нескладно описати ситуації, коли командир може самостійно вчиняти міжнародні злочини та виступати у ролі безпосереднього виконавця (співвиконавця) або ж організатора, пособника, підбурювача» [3], однак концепція командної відповідальності цих ситуацій не стосується.

У кримінально-правовій науці існує твердження про можливість кваліфікації діянь командирів, які порушують норми ст.ст. 86, 87 ДП I до Женевських конвенцій 12.08.1949, за ст. 438 КК України як «інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами,

згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України» [7; 8; 9], тобто командна відповідальність розглядається як виконання об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 438 КК України. О.О. Кваша та Г.М. Андрусак згадували про командну відповідальність при аналізі кримінальної відповідальності командирів за віддання злочинних наказів про порушення законів і звичаїв війни у контексті війни росії проти України [10].

Положення ст. 31-1 КК України вивчали такі вчені, як І.М. Гриниха [11, с. 520-521], К.П. Задоя [12, с. 670-701], В.М. Киричко [13], С.А. Колісник [14], І.В. Татаренко [15]. Однак єдиного підходу до визначення правової природи «командної відповідальності» немає. В.М. Киричко вважає імплементовані положення причетністю, які мають знайти своє відображення у новому складі кримінального правопорушення, яким варто доповнити Розділ XX Особливої частини КК «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» [13; с. 11-26], І.М. Гриниха та І.В. Татаренко пишуть про схожість командної відповідальності із причетністю [11, с. 521; 15, с. 334], а К.П. Задоя стверджує, що таке явище є гібридом співучасті у кримінальному правопорушенні та причетності [12, с. 701]. Тож питання правової природи «командної відповідальності» залишається відкритим.

Виклад основного матеріалу. Ст. 31-1 КК України розташована у Загальній частині КК України у розділі VI «Співучасть у кримінальному правопорушенні», хоча у ній не йдеться про співучасть, оскільки командній відповідальності не приманні ні суб'єктивні, ні об'єктивні ознаки співучасті. Щоправда, К.П. Задоя зазначає, що через казуальний елемент (відповідальність суб'єктів командної відповідальності настає лише тоді, коли їхня бездіяльність призвела до вчинення підлеглими кримінального правопорушення) командна відповідальність схожа до співучасті [12, с. 686-687, 701], але зважаючи на те, що достеменно не відомі параметри каузального елементу, то й говорити про спільність зі співучастю на основі цього не варто. Звісно, прослідковується подібність командної відповідальності із нормою про кримінальну відповідальність організаторів організованої групи чи злочинної організації (ч.1 ст. 30 КК України). Однак, військового командира, іншу особу, яка фактично діє як військовий командир, чи іншого начальника все ж недоцільно порівнювати з організатором організованої групи чи злочинної організації, оскільки певні особи визнають організатором через вчинення відповідних діянь, спрямованих на утворення чи функціонування організованої групи чи злочинної організації, метою яких є кримінально протиправна діяльність. Натомість діяльність військового командира, іншої особи, яка фактично діє як військовий командир, чи іншого начальника полягає зовсім в іншому.

Спільність зі співучастю, на мій погляд, проявляється лише в кримінально-правовій кваліфікації діяння підлеглого і відповідного суб'єкта командної відповідальності за однією і тією ж статтею (частиною статті) Особливої частини КК України. Зважаючи на це, не дивує пропозиція Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України викласти ст. 31-1 КК України з урахуванням інституту співучасті, а саме вказати, що військові командири, інші особи, які фактично діють як військові командири, та інші начальники підлягають кримінальній відповідальності як співучасники у кримінальному правопорушенні, вчиненому групою осіб без попередньої змови, за будь-який злочин, передбачений статтями 437–439, 442, 442-1 КК України, вчинений підлеглою особою [16, с. 3-4]. З таким формулюванням положення важко погодитись, бо командна відповідальність не передбачає змови військового командира, іншої особи, яка фактично діє як військовий командир чи іншого начальника з підлеглим, а однією з ознак такої форми співучасті як група осіб без попередньої змови все ж є наявність змови, лише така виникає на стадії вчинення кримінального правопорушення. До того ж положення про співучасть у нас існує й додатково обґрунтовувати кримінальну відповідальність відповідного співучасника не має потреби. Також варто глянути на текст Римського статуту. У ст. 25 Римського статуту описані випадки як індивідуального, так і спільного вчинення кримінального правопорушення, а положення про відповідальність командирів та інших начальників розміщене у ст. 28. З урахуванням цього, напрошується висновок, що командну відповідальність варто розуміти як явище відмінне від співучасті, оскільки текстуально ці норми знаходяться у різних статтях, які відрізняються за змістом. Схожу позицію висловив В.М. Киричко [13, с. 14-15].

Відтак, цілком очікувано, що положення про командну відповідальність сприймають як причетність, оскільки ознаками діяння, яке є причетністю, є пов'язаність із кримінальним правопорушенням іншої особи (у випадку командної відповідальності – з відповідним діянням підлеглого), а також обізнаність особи про вчинене чи вчинюване кримінальне правопорушення (це у

ст. 31-1 КК України обумовлено). Та варто звернути увагу, якщо буквально тлумачити ст. 31-1 КК України, то компонентом обізнаності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників може бути не тільки відповідна стадія вчинення підлеглим кримінального правопорушення, але й намір вчинити такий злочин, який не є кримінально караним. Також діяння-причетність зазвичай є самостійним кримінальним правопорушенням та вчиняється умисно. Однак відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників може характеризуватися необережною формою вини. До того ж норму, передбачену ст. 31-1 КК України, не можна назвати самостійним складом кримінального правопорушення. Відповідно, В.М. Киричко пропонує доповнити КК України новим складом кримінального правопорушення, а саме ст. 438-1 «Бездіяльність командира або іншого начальника щодо запобігання або припинення злочину» [13, с. 24–26]. Диспозиція пропонованої норми за своєю суттю дублює положення ст. 31-1 КК України. Загалом, якщо намагатися концепцію командної відповідальності «вписати» в наявні інститути кримінального права, то цей варіант заслуговує підтримки. Такий шлях імплементації обрало Королівство Норвегія (ст. 109 КК) [18]. У цьому випадку не виникає питань із правовою природою командної відповідальності, бо таке явище відображається як самостійний склад кримінального правопорушення, який наповнений відповідним змістом. Однак, це не зовсім правильне відображення командної відповідальності, яка передбачена ст. 28 Римського статуту, оскільки у вказаній статті зазначено, що «...військовий командир або особа, яка фактично діє як військовий командир, підлягає кримінальній відповідальності за злочини, що підпадають під юрисдикцію Суду...», тобто ст. 28 формулює склад злочину, а відсилає до інших складів, які наявні у Римському статуті. Хоча у ДП І до Женевських конвенцій 12.08.1949 пише, що відповідальність за вчинення відповідних діянь може бути як кримінальною, так і дисциплінарною, тобто допускається наявність самостійного складу правопорушення.

Доволі влучно І.М. Гриниха порівнює командну відповідальність з опосередкованим виконанням [11, с. 521]. Схожість опосередкованого виконання і командної відповідальності полягає в тому, що особа, яка не виконує об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, визнається суб'єктом такого кримінального правопорушення (за наявності співучасті – виконавцем). І справді, за відповідних умов (вказані умови є більш специфічними, аніж за посереднього виконання) військовий командир, інша особа, яка фактично діє як військовий командир, та інший начальник несе кримінальну відповідальність за певні злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, які вчинені підлеглим. Та І.М. Гриниха заперечує наявність опосередкованого виконавства, оскільки «особа, що діє свідомо і волимо підлягає кримінальній відповідальності за скоєний нею злочин, не може бути своєрідним «знаряддям» злочину в руках командира чи іншого начальника, навіть якщо останній не здійснює належного контролю умисно, сподіваючись на вчинення підлеглим такого злочину» [11, с. 521]. Підтримуючи останнє твердження, варто зауважити, що у науці розглядається випадок, коли особа, яка діє свідомо і волимо, не є виконавцем. Йдеться про співучасть у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом. Стверджується, що це така форма опосередкованого виконання, у якій посередній виконавець (особа, яка наділена ознаками спеціального суб'єкта) і особа, яку використовують і яка не наділена відповідними ознаками (у цій концепції таку особу визнають зазвичай пособником), є співучасниками [17, с. 104–107]. Однак, як вже вказувалось вище, ознаки співучасті не характерні для командної відповідальності.

Зважаючи на те, що вибраний українським законодавцем варіант імплементації не можливо вписати в чинні інститути кримінального права, тому варто констатувати, що командна відповідальність – це нова для українського кримінального права концепція. Як правильно зауважує В.М. Киричко, що у «...ст. 28 Римського статуту зазначено про те, що ця норма є додатком до інших підстав кримінальної відповідальності...» [13, с. 14]. Звісно, не можемо констатувати про зміну підстав кримінальної відповідальності у зв'язку з імплементацією командної відповідальності, оскільки підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом (ч. 1 ст. 2 КК України), а вказана концепція передбачає по суті фікцію виконання військовими командирами, іншими особами, які фактично діють як військові командири, та іншими начальниками злочинів, передбачених статтями 437-439, 442 і 442-1 КК України, що вчинений підлеглою особою. Тобто йдеться про специфічні випадки, коли за наявності відповідних умов особа

визнається суб'єктом відповідного кримінального правопорушення, хоча не виконує об'єктивну сторону такого. Відтак найбільш доцільним видається розташування норми про командну відповідальність у розділі IV Загальної частини КК України «Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт кримінального правопорушення)».

Звісно, можливо розташувати таку норму на початку розділу XX Особливої частини КК України, подібно до розділу XIX Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення)», де у ст. 401 КК України (першій статті розділу) містяться загальні положення. Схожу норму у закордонних кримінальних законах розташовують у розділах, які регламентують кримінальні правопорушення проти миру та безпеки людства. Наприклад, командна відповідальність міститься у Загальних положеннях Міжнародного кримінального кодексу Федеративної Республіки Німеччини [19; с. 355]. У КК Чеської Республіки навпаки – про командну відповідальність зазначено у кінці розділу «Злочини проти миру та воєнні злочини» (§ 418) [20]. Також у Кримінальному кодексі Фінляндської Республіки про командну відповідальність згадано у главі 11 «Військові кримінальні правопорушення та кримінальні правопорушення проти людяності» майже після всіх кримінальних правопорушень, кримінальну відповідальність за які за відповідних умов може нести військовий або інший начальник (розділ 12) [21]. Щоправда, загальні положення викладаються у Загальній частині КК України, тому все ж краще видається розташування норми про командну відповідальність у розділі IV Загальної частини КК України.

Якщо український законодавець вирішить все ж по-іншому викласти норми про командну відповідальність, то є ще третій варіант формулювання у кримінальному законі командної відповідальності. Якщо військовий чи інший начальник умисно не здійснює належного контролю і не запобігає вчиненню підлеглим кримінального правопорушення, то він несе кримінальну відповідальність як суб'єкт відповідного кримінального правопорушення, вчиненого підлеглим, і йому може бути призначене відповідне покарання, передбачене цими статтями. Якщо військовий чи інший начальник допускає вчинення підлеглим кримінального правопорушення з необережності, то покарання для нього змінюється. Такий шлях імплементації обрали, зокрема, Республіка Австрія (§ 321g – § 321h КК) [22], Республіка Польща (ст. 126b КК) [23], Швейцарська Конфедерація (ст. 264k КК) [24]. Республіка Австрія та Швейцарська Конфедерація у своїх кримінальних законах також окремо прописали покарання за неповідомлення військовими командирами, іншими особами, які фактично діють як військові командири, та іншими начальниками компетентних органів про кримінальне правопорушення, вчинене підлеглим [22, 24]. Такий варіант імплементації норм про командну відповідальність диференціює кримінальну відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників. У цьому випадку можна говорити про змішану правову природу командної відповідальності, адже водночас вказано додаткові умови, за яких особа визнається суб'єктом відповідного кримінального правопорушення (тобто додається нове явище для кримінального права), але й встановлюється покарання в окремих випадках, тобто формуються склади кримінальних правопорушень. Складно сказати, чи доцільно вносити такі зміни у КК України, адже кримінальний закон містить чимало інструментів для індивідуалізації покарання, однак чи достатньо їх, може показати лише практика застосування положень про кримінальну відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників. Окрім цього, треба врахувати статистику вчинення таких кримінальних правопорушень, бо диференціація кримінальної відповідальності має бути обґрунтована практичними потребами.

Висновки. Отже, концепція командної відповідальності фактично збільшує обсяг діянь, за вчинення яких настає кримінальна відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників. Відтак, таке збільшення може відбуватися по-різному – як шляхом встановлення умов, за яких військовий командир, інша особа, яка фактично діє як військовий командир, та інший начальник визнається суб'єктом кримінального правопорушення, вчиненого підлеглим, так і доповненням кримінального закону відповідним самостійним складом кримінального правопорушення. Від способу імплементації залежить і права природа такого явища. Український законодавець обрав перший із названих шляхів, таким чином ввівши у кримінальне право нову концепцію про визнання особи, наділеної певними повноваженнями, суб'єктом відповідних складів кримінальних правопорушень, передбачених розділом XX Особливої частини КК України, хоча така особа не виконує об'єктивну сторону відповідного

складу правопорушення. Тобто йдеться саме про суб'єкта складу кримінального правопорушення, а тому пропонуємо розташувати статтю про кримінальну відповідальність військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників у розділі IV Загальної частини КК України «Особа, яка підлягає кримінальній відповідальності (суб'єкт кримінального правопорушення)».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 05.05.2025).
2. Колотуха І.О. Особливості відповідальності командирів під час війни. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 6. С. 328–332.
3. Мітько М.В. Значення доктрини командної відповідальності для притягнення військових командирів до відповідальності в міжнародному праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 10. С. 85–94.
4. Хлопчик О.В. Міжнародна відповідальність командирів та інших начальників. *Міжнародні читання присвячені пам'яті професора Імператорського Новоросійського університету П.Є. Казанського*: матеріали Міжнародної конференції (м. Одеса, 22-23 жовтня 2010 року). Одеса: Фенікс, 2010. С. 221-222.
5. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 08.06.1977 / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 05.05.2025).
6. Римський статут Міжнародного кримінального суду / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 05.05.2025).
7. Антонюк Н., Мірошніченко А. Проблемні питання відповідальності командирів за воєнні злочини. *Слово Національної школи суддів України*. 2024. № 1 (46). С. 6–15.
8. Пашковський М.І. Командна відповідальність для російських командирів на підставі ст. 438 КК України та статей 86, 87 Першого додаткового Протоколу до Женевських Конвенцій: перспективи використання хорватського досвіду. *Wloclawek, Republic of Poland May 29-30, 2023. International scientific conference*. С. 107–110. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/340/9362/19524-1?inline=1> (дата звернення: 06.05.2025).
9. Яковлев А., Тимочко М., Руденко В. Командна відповідальність за лаштунками Кримінального кодексу. *JustTalk*. URL: <https://justtalk.com.ua/post/komandna-vidpovidalnist-zalashstunkami-kriminalnogo-kodeksu> (дата звернення: 06.05.2025).
10. Кваша О.О., Андрусак Г.М. Кримінальна відповідальність командирів за віддання злочинних наказів про порушення законів і звичаїв війни у контексті війни Росії проти України. *Слово національної школи суддів України*. 2023. Вип. 3 (44) С. 110–125.
11. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / за заг. ред. В.М. Бурдіна, В.І. Маркіна. Київ: Юрінком Інтер, 2025. 1148 с.
12. Кримінальне право. Загальна частина (Українсько-європейські студії): підручник: у 2 книгах / за ред. О.О. Дудорова, А.А. Стрижевської. Книга 1. Вступ до кримінального права України. Вчення про кримінальне правопорушення. Київ: Видавництво «Норма права», 2025. 824 с.
13. Киричко В.М. Імплементация положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду до Кримінального кодексу України: результати і перспективи. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2024. № 2(22). С. 1–52.
14. Колісник С.А. Кримінальна відповідальність командирів: імплементация Римського статуту в українське законодавство. *Науковий вісник Київського інституту Національної гвардії України*. 2024. № 2. С. 85–94.
15. Татаренко І.В. Суперечливі аспекти кримінальної відповідальності за воєнні злочини в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 2. С. 332–336.
16. Зауваження Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України до проекту Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду

- та поправок до нього. Зареєстровано № 11484 від 15.08.2024 (ДРУГЕ ЧИТАННЯ). 8 с. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/2562186> (дата звернення: 30.01.2025).
17. Федорович Н.А. Співучасть у кримінальному правопорушенні зі спеціальним суб'єктом у кримінальному праві України: дис. ... д-ра філософ: 081 – Право. Львів, 2022. 286 с.
 18. Penal code Norway of the Kingdom of Norway. URL: https://lovdata.no/dokument/NLE/lov/2005-05-20-28/*#* (Last accessed: 26.05.2025).
 19. Карне законодавство ФРН. Збірка перекладів. Переклад: Зігора А.І. Київ: ВАІТЕ, 2016. 408 с.
 20. Trestní zákoník České republiky. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2009-40> (Last accessed: 02.06.2025).
 21. The Criminal Code of Finland. https://sherloc.unodc.org/cld/uploads/res/document/fin/the-criminal-code-of-finland_html/Criminal_code_of_Finland.pdf (Last accessed: 26.05.2025).
 22. Das Strafgesetzbuch: Bundesgesetz der Republik Österreich. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10002296> (datum der Behandlung: 02.06.2025).
 23. Kodeks karny Kodeks karny Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970880553/U/D19970553Lj.pdf> (Last accessed: 31.05.2025).
 24. Swiss Criminal Code. URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/54/757_781_799/en (Last accessed: 31.05.2025).